

“ERGATIV KONSTRUKSIYA”NING PASHTU TILI GRAMMATIKASIDAGI AHAMIYATI MASALASI VA UNI O‘RGATISH HAMDA O‘RGANISHDAGI ASOSIY QIYINCHILIKLAR TAHLILI

Normatov Zafar Fatxillayevich,

Toshkent Davlat Sharqshunoslik Universiteti,

Eron-afg‘on filologiyasi kafedrasida katta o‘qituvchisi.

Annotatsiya. Mazkur maqolada pashtu tilida ancha murakkab hisoblanuvchi ergativ bog‘lanish (konstruksiya)ning tuzilishi, o‘rganilishi va o‘ziga hosligi boshqa tillardagi ergativ bog‘lanish bilan qiyoslab soda usulda tushuntirishga harakat qilingan. Ishning dolzarbligi shundaki, mavzuni to‘liq o‘zlashtirish natijasida o‘zbek tilidan pashtu tiliga va pashtu tilidan o‘zbek tiliga gaplarni to‘g‘ri tarjima qila olish, pashtu tilidagi matnlarni to‘g‘ri o‘qish, so‘zlashuv vaqtida fikrni to‘g‘ri ifodalash va pashtu tili grammatikasi, xususan, fe‘lning o‘tgan zamon tugallangan shakllarini yasash bo‘yicha nazariy bilimlarni chuqurlashtirish ko‘nikmasi hosil bo‘ladi.

Tayanch so‘z va iboralar: ergativlik, ergativ bog‘lanish, ergativ konstruksiya, nominativ-akkusativ va ergativ-absolyutiv jumlar, bosh va vositali kelishik.

Pashtu tilida o‘timli fe‘llar bilan o‘tgan zamonda jumalarni hosil qilishning o‘ziga xos xususiyati hamda usuli mavjud. Bunga “ergativ bog‘lanish yoki konstruksiya” deyiladi.

O‘rinli savol - “ergativ konstruksiya” o‘zi nima? O‘zbek tilidan farqli o‘laroq, pashtu tili ergativ til hisoblanadi. O‘zbek tilida ergativlikka xos biron bir holat yo‘qligi sababli, ergativlik o‘zbek tilida so‘zlashuvchilar uchun pashtu tilida gapirish qobiliyatiga ega bo‘lishlari yo‘lida muhim to‘siq bo‘ladi. Bundan tashqari, odatda o‘zbek tilida so‘zlashuvchilar uchun ergativ konstruksiya pashtu tilining eng murakkab xususiyati bo‘lib ko‘rinadi. Biroq, R.L.Traskning fikricha, zamonaviy tilshunoslik tomonidan yuzlab ergativ tillar mavjudligi tasdiqlanib, tavsif etilgan. Manbalarga ko‘ra, dunyoda so‘zlashiladigan har to‘rt tildan biri ergativ xususiyatlarga ega ekanligini ko‘rsatadi.

O‘zbek tilida so‘zlashuvchilar uchun nominativ-akkusativ jumla qolipidan ergativ-absolyutivga tez o‘tish muammosi mavjud. Ma'lumotli bo‘lgan pashtu tili ona tilisi bo‘lgan so‘zlashuvchilar pashtu tilini ikkinchi til sifatida o‘rganganlar, ko‘pincha ikki holatda keng tarqalgan xatolarga yo‘l qo‘yishlarini kuzatishadi. Birinchidan, jins kategoriyasini moslashuvda va ikkinchisi ergativ bog‘lanishda. Ba’zida, hazil tarzida o‘quvchining ergativ tuzilish haqidagi bilimni aniqlash uchun savollar berib qolishadi. Masalan, pashtu tilida “*It meni tishladi*” jumlasini ayting deb. Agar o‘quvchida yetarli bilim va tajriba bo‘lmasa, “*Men itni tishladim*” deb javob berib, noqulay vaziyatga tushib qolishi mumkin. Mana shu jihatdan ham pashtu tilida “ergativ konstruksiya”ni mustahkam o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ergativlik xususiyatiga ega tillarni butun dunyoda, xususan Amerika, Avstraliya va Yangi Gvineyada ham uchratish mumkin. Pashtu tilidan tashqari Osiyo hududida hind, urdu, baluchi, kurd, bir qator pomir tillari (yag‘nobi, roshoni,

yazg'olami, vaxi), ko'plab kavkaz tillari (gruzin, mengel, laz, svan, nax, abxaz, adigey, dog'iston) va tibet tillari kabi bir qator tillarda ham ergativlik ko'rsatkichi mavjud. Shuni ham alohida ta'kidlash kerakki, bularning ba'zilar "sof" ergativ tillar, boshqalari esa "bo'lingan" ergativdir. Pashtu tili "bo'lingan" ergativ tillar guruhidadir.

Pashtu tilida mazkur mavzu afg'onshunos olim hamda tilshunoslar tomonidan doimiy tarzda mazkur tilga oid grammatika, monografiya, darslik, o'quv qo'llanma, monografiya va ilmiy maqolalarda u yoki bu drajada pashtu, dariy va ingliz tillarida yoritib kelingan. Jumladan, Muhammad A'zam Ayoziy "*Qawaid-i Pashto*" (Kobul, 1951), Qozi Rahimulloh Xon "*The Modern Pushtu Instructor*" (Peshovar, 1938-1943, I-II qismlar), A.L. Gryunberg "*Очерк грамматики афганского языка*" (Leningrad, 1987), Sidiqulloh Rishtin "*Pashto grammar*" (*Zhebshodena*). – Vajma. (Kobul, 1355/ 1977) kabi pashtu tili grammatikasiga oid monografiyalari shuningdek, H.Tegey "*Ergativity in Pashto*" (Kobul, 1977, I j., 3-son, 3-88 s.) bir qator rus olimlari jumladan, A.G. Ganievning "*Эргативная конструкция предложения и страдательный залог в современном литературном пушту*" (Научные труды ТашГУ. 1964. 15-17 s.), K.A. Lebedevning "*Построение предложения с переходным глаголом в прошедшем времени в пушту: (эргативная конструкция)*", (Ученые записки Института Международных отношений. 1961, 85-98 s.) va "*Синтаксические отношения сказуемого с подлежащим и способы их выражения в языке пушту*", (Как подготовит интересный урок иностранного языка. М. 1963, 237-248 s.) hamda Rahmon Inomkhojayevning "*Methodological Approaches for Teaching the Ergative Construction in Pashto*" (2008) nomli maqolalarida "ergativ konstruksiya" mavzusiga grammatik jihatdan tavsif berilgan.

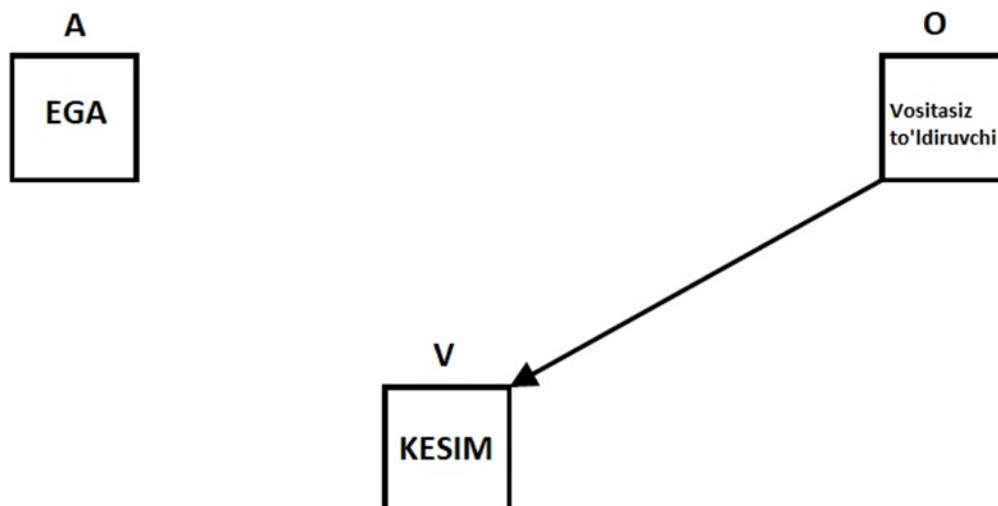
Pashtu tilidagi gaplardagi "ergativ konstruksiya" yuqorida qayd etilgan ishlarda yetarli darajada ilmiy jihatdan ko'rib chiqilgan bo'lsa-da, bu asarlarda aynan shu mavzuni maxsus pedagogik jihatlarga e'tibor berilmagan holda, faqat "ergativ konstruksiya" tuzilishi tasvirlanib, rus va ingliz tilida so'zlashuvchilar uchun o'qitish masalasi ko'tarilgan. Shuning uchun, pashtu tilida ergativlikni aynan o'zbek tilida so'zlashuvchi talabalarga ushbu mavzuni o'rgatish uchun samarali pedagogik strategiya hamda usullarni targ'ib etish foydadan holi bo'lmaydi. Mazkur ishni amalga oshirish uchun bir qator uslubiy yondashuvlar taklif qilinishi mumkin, ammo ushbu ishimizda biz ulardan ba'zilarigagina e'tibor qaratmoqchimiz.

Endi o'z-o'zidan haqli savol tug'iladi, pashtu tilida "ergativ bog'lanish" qanday ko'rinishga ega?

Ergativlik - o'timli fe'llar ishirok etgan gaplarda ega va kesim rollarini alohida-alohida belgilashning keng tarqalgan namunasidir. Aksariyat Yevropa tillarida jumladan, o'zbek tilida ham nominativ-akkusativ holatlar tizimi mavjud bo'lib, ularda o'timsiz gapning predmeti o'timli gapning agenti (nominativ holat) bilan bir xil tarzda belgilanadi, o'timli gapdagi vositasiz to'ldiruvchi esa alohida tushum kelishigi bilan belgilanadi. Bundan farqli ravishda, ergativ tillar absolyuttiv-ergativ qolip bilan tavsiflanadi, bunda o'timsiz gapning egasi o'timli gapning kesimi (absolyut holat) bilan bir xil, o'timli gapning egasi esa alohida

ergativ bilan belgilanadi. hol. (Uch tomonli tizimlar, ularda uchta ham boshqacha belgilanadi, ular juda kam uchraydi.)

Ergativ gapning standart namunasi quyidagicha ko‘rsatilishi mumkin:

Bu holatda:

- A – Vositali kelishikdagi ega (kosvenniy)
- O – Bosh kelishikdagi ob’ekt (vositasiz to’ldiruvchi)
- V – Kesim (fe’l)
- Chiziq – fe’lning moslashuv yo‘nalishi

Shuni ta’kidlash kerakki, nominativ-akkusativ gaplarda ega “faoliyatni boshlaydi yoki nazorat qiladi” va agar fe’liy moshlashuv lozim bo’lsa, fe’l ega (sub’ekt) tomonidan talab qilinadigan kerakli shakllarni oladi. Ammo ergativ konstruksiyali tillarda fe’liy moslashuvlarda fe’lning shaklini vositasiz to’ldiruvchilar belgilaydi. Ya’ni, gapning egasidagi o’zgarishlar (jins, son va shaxs ko‘rsatkichlari) fe’lning shakliga ta’sir qilmaydi. Ammo, gapdagi vositasiz to’ldiruvchida yuz beruvchi shunga o’xshash o’zgarishlar, albatta, fe’l shaklini o’zgartirishni talab etadi.

Muzakkar jinsdagi ega bilan misol:

زلمي ېوڭى وخورله.

Ushbu gapda *Zalmi* (Vositali kelishikda ifodalangan ega), *doḡay* (birlikdagi muannas jinsdagi vositasiz to’ldiruvchi), *wu* (tugallangan zamon ko‘rsatkichi), *xwaṛala* (fe’lning 3-shaxs birlikdagi muannas shakli). Gapning tarjimasi, “*Zalmay taom yedi*”.

Yana alohida diqqatga loyiq shundaki, mazkur gapdagi eganing o’zgartirilishi fe’lga umuman ta’sir ko‘rsatmaydi.

Muzakkar jinsdagi ega bilan misol:

سيورمى ېوڭى وخورله.

Ushbu gapimizda *Spoj̄m̄ay* (Vositali kelishikda ifodalangan ega), *ḍoḍ̄ay* (birlikdagi muannas jinsdagi vositasiz toʻldiruvchi), *wu* (tugallangan zamon koʻrsatkichi), *xwaʻāla* (feʻlning 3-shaxs birlikdagi muannas shakli). Gapning tarjimasi, **“*Spojmay taom yedi*”**.

Ega vazifasida kishilik olmoshi bilan misol:

ما دودی و خورله.

Ushbu gapimizda *mā* (Vositali kelishikda ifodalangan kishilik olmoshi, ega), *ḍoḍ̄ay* (birlikdagi muannas jinsdagi vositasiz toʻldiruvchi), *wu* (tugallangan zamon koʻrsatkichi), *xwaʻāla* (feʻlning 3-shaxs birlikdagi muannas shakli). Gapning tarjimasi, **“*Men taom yedim*”**.

Endi agar gapdagi vositasiz toʻldiruvchining jins va son kategoriyasi oʻzgartirilsa, bu oʻzgarish bevosita feʻlga taʻsir koʻrsatib uni shaklini oʻzgartiradi.

Masalan:

زلمي كباب و خور.

Ushbu gapda *Zalmi* (Vositali kelishikda ifodalangan ega), *kabāb* (birlikdagi muzakkar jinsdagi vositasiz toʻldiruvchi), *wu* (tugallangan zamon koʻrsatkichi), *xwaʻāla* (feʻlning 3-shaxs birlikdagi muannas shakli). Gapning tarjimasi, **“*Zalmay kabob yedi*”**.

ما منی و خورلی.

Bu gapda *mā* (Vositali kelishikda ifodalangan kishilik olmoshi, ega), *maʻne* (koʻplikdagi muannas jinsdagi vositasiz toʻldiruvchi), *wu* (tugallangan zamon koʻrsatkichi), *xwaʻāla* (feʻlning 3-shaxs birlikdagi muannas shakli). Gapning tarjimasi, **“*Men olmalar (oʻzb. koʻp olma) yedim*”**.

Yuqoridagi misollardan koʻrinadiki, ergativ konstruksiyali gaplarda vositasiz (toʻgʻri) toʻldiruvchi feʻlga koʻproq taʻsir koʻrsatadi, ega emas. Aynan mana shu jihat ergativ konstruksiyani oʻrgatishda uslubiy yondashuvni tanlashda eʼtiborga olinishi kerak boʻlgan asosiy jihatlardan biri hisoblanadi.

Agar oʻquvchi mana shu yuqoridagi ergativ bogʻlanishlik sodda koʻrinishini toʻliq oʻzlashtira olmasa, bundan keyingi murakkabroq hisoblanuvchi perfekt zamonlarida yanada murakkabroq toʻsiqlarga duch kelishi mumkin.

Odatda chet tillarni oʻrganishdan oldin oʻquvchilarda oʻsha tilga nisbatan katta qiziqish va boshlangʻich bosqichda motivatsiya boʻladi. Ular xorijiy tilda fikrlarini izhor qilish, tengdoshlar bilan oʻsha tilda suhbat qurish va oʻsha tilda gaplashuvchi odamlar, mamlakat va madaniyat haqida oʻrganishni xohlaydilar. Ammo chet tilini oʻrganish boshlanganida koʻpgina talabalarda qiyinchiliklar hosil boʻladi. Bu va boshqa omillar tufayli talabalarining qiziqishi pasayadi. Tabiiyki, qiziqish pasayganda tilni oʻzlashtirish darajasi, taʻlim sifati tushib ketadi. Ushbu muammolarni bartaraf qilish uchun har bir grammatik mavzuni sodda, aniq va tushunarli tarzda oʻrgatishning roli kattadir.

Mazkur maqolada koʻrib chiqayotganimiz pashtu tilidagi ergativ bogʻlanish mavzusi oʻzbek talabalariga oʻrgatish va ularning oʻrganishi qiyin boʻlgan mavzulardan biri hisoblanadi. Bunga bir nechta sababalar bor. Birinchidan, oʻzbek tilida misol uchun ot soʻz turkumida jins va son kategoriyalari alohida ajratilmaydi va koʻrsatkichilari mavjud emas. Ikkinchidan, baʼzi oʻqituvchilar pashtu tili uchun xos va juda muhim hisoblangan soʻz turkumlaridagi jins va son kategoriyalarini

talabalarga yuzaki tushuntirishadi. Bu esa o'z navbatida talabalarni bu muhim grammatik ko'rsatkichlarni tezda esdan chiqarishlariga va gaplarda to'liq ishlata olmasliklariga sabab bo'ladi. Uchinchidan, pashtu tilidagi kelishik munosabatlari va fe'llar tasnifi kengroq aniq aniq tushuntirilmaydi. To'rtinchidan, mavzuni talabalarga tushuntirishda an'anaviy va ilmiy yondashuv qo'llaniladi, bu esa ularning ilk darsdanoq mavzu murakkabligi oldida qorquvlarini paydo qiladi.

O'z navbatida talabalar ham pashtu tilida ergativ bog'lanish mavzusini to'liq o'zlashtirishda ba'zi qiyinchiliklarga duch kelishadi. Eng birinchi yo'l qo'yiladigan hatto bu o'timli va o'timsiz fe'llarni ajrata olmaslik oqibatida mavjud o'tgan zamonlardagi barcha fe'llarni gapning egasi bilan moslashtirib qo'yish hisoblanadi. Undan keyingi talabalar tomonidan yo'l qo'yiladigan katta xatolardan biri bu jins va son kategoriyalarini ajrata olmaslik hamda kelishik munosabatlarini gapda qo'llamaslik kabilardir. Shuning uchun o'qituvchidan imkon qadar asosiy grammatik mavzu yuzasidan o'tilivchi darslarning ilk kunlaridan boshlab talabalarga pashtu tilidagi jins va son kategoriyasini (ot, sifat), olmoshlar, pashtu tili fe'l tizimi (morfologik xususiyati) va kelishik munosabatlarini mustahkamlab borishi lozim. Shunday qilib, o'quvchilardan ham o'z navbatida mazkur mavzularga alohida e'tibor qaratishlari talab etiladi. Umuman, ergativlik xususiyatiga ega tillarda fe'l gapning ob'ekti ya'ni vositasiz toldiruvchi bilan moslashadi. O'quvchilar odatda o'zbek tilidagi ega-fe'l kelishuvi bilan tanish boladilar. Yana bir muhim jihati pashtu tili yarim ergativ til hisoblanib, faqat o'tgan zamonda va fe'l o'timli bo'lib, vositasiz toldiruvchi bilan moslashgandagina ergativ tuzilishga ega bo'ladi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, bu holatda fe'l vositasiz toldiruvchi ya'ni ob'ekt bilan son va jinsda moslashadi. Albatta bu kabi fe'lning moslashuv korinishi o'zbek tilida mavjud emas. Shuning uchun ham talabalarda birdan bu mavzuni o'zlashtirish oson kechmasligini hisobga olib, o'quvchilarga avval boshidan pashtu tilining barcha grammatik kategoriyalarini mustahkam o'zlashtirib boorish talab etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Babrakzai, F. (1999). Topics in Pashto Syntax. Ph.D. Dissertation, University of Hawaii at Manoa
2. Бокарев Е. А., Эргативная конструкция предложения. Сб. пер. ст., М., 1950;
3. Ганиев А.Г., “Эргативная конструкция предложения и страдательный залог в современном литературном пушту” (Научные труды ТашГУ. 1964)
4. Лебедев К.А., “Построение предложения с переходным глаголом в прошедшем времени в пушту: (эргативная конструкция)”, (Ученые записки Института Международных отношений. 1961)
5. Rahmon Inomkhojayevev “*Methodological Approaches for Teaching the Ergative Construction in Pashto*” (2008)
6. www.indiana.edu/~celcar/workshops/Ergative_construction.pdf